

RADICS VIKTÓRIA

„Ütött-kopott történelmi kofferünk”

Danilo Kiš visszahívása

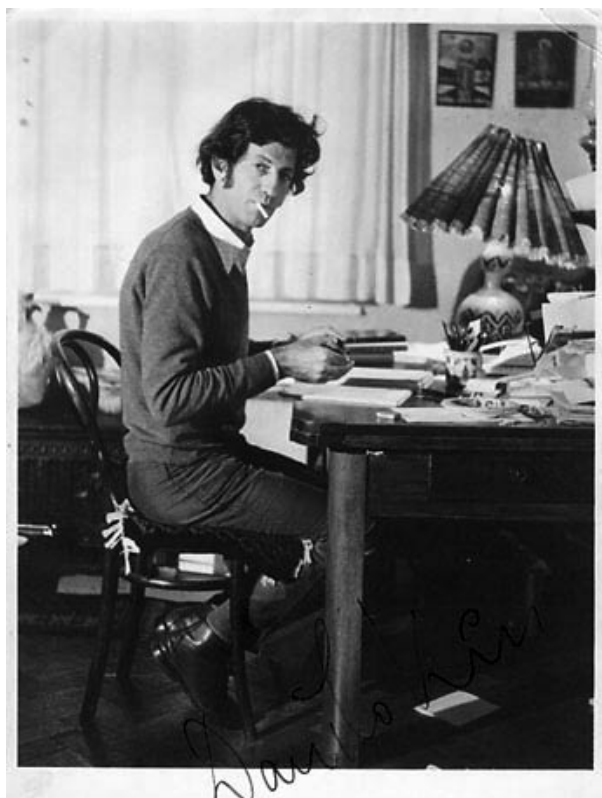
„Magyarország volt Kiš mesés északi országa. A kávéházakban magyar románcokat énekelt. A boldogtalan, a lázadást dicsérő Adyt szavalta, a »halál rokonát«.”

Miro Glavurtić

Az „utolsó jugoszláv írónak” vallotta magát, és a szerb-horvátot tartotta az anyanyelvének – a nyelvnek, a melyen „ír és álmodik”. A lexikoncikkek hagyományos kezdőmondata Danilo Kiš esetében nehezen megfogalmazható, hiszen Jugoszlávia nincs, szerbhorvát nyelv, mondják, szintűgy nincs, Danilo Kiš azonban van – létezik mint különleges, soktényezős identitás, mint össze-cserélhetetlen szellem és intellektuális minőség. Ő szében fejezte ki ezt a transzcendenciát: fellegről, páráról, északi fényről, távoli visszhangról beszélt. Igaz, később, élete vége felé keserűbben, szkeptikusabban, sőt olykor szarkasztikusan fogalmazott, de második regényéből, a *Fövenyórából* kiszemezhető és még élvezhető az idézet: „Mi értelme annak, ami van, és ami nincs (ám ami lehetne), mi értelme mindennek, ha a testtel, a szemmel, a herékkel együtt meghal a szellem is, ez a felleg, a szív magja az elhaló szív szívében. Ugyan mi, ha nem a test veszendő porának túlélése, az, hogy a múlt, a jelen meg a jövő, a felismerések és a sejtelmek, a finom por s a felleg, az érzékek örleménye, a szív s az agy örleménye a lehető legtökéletesebb kvintesszenciába sűrűsödjék, hogy mindez összegyűljön egy kicsiny, örök felhőbe, fellegpárába, és tovább éljen mint felismerés és mint lényeg.”

A *Fövenyórában* az *Egy örült feljegyzései* című fejezetek egyikében található a fenti magocska. Ez az „örült” a saját alakmása s egyúttal az Auschwitzban eltűnt apáé is: olyan keresztelés, amely keresztülhúzta a történelem gyilkos számításait. Az „örültnek” az a mániája, hogy túljárjon a halál eszén, és a semmi kapuján átcsempészen valami maradandót, hacsak valamit is: legalább egy tiszta absztrakciót, legalább metaforákat, amelyek „összegyűjtik azt a kevés emberséget és azt a kis szeretetet, ami ezt az életet kitette”. Bárkát akar csinálni vagy herbáriumot, kéziratot hagyni maga után, valamit, ami megmentené „a tiszta lét kristályszemcséit”.

„A holttestem lesz az én bárkám”, írja, „a halálom pedig hosszú utazás az örökkévalóság hullámain. Semmi a

semmben.” A bárkában mégis összegyűjthető – a gyűjtés, a tömörítés, a sűrítés is mániája az örültnek, formálva az írónak – „minden, ami kedves volt a lelkemnek, emberek, madarak, vadak és növények, minden, amit a szememben és a szívemben, testem és lelkem háromemeletes hajójában hordozok”. Máskor herbáriumról képzelődik, és „keserű földi füvekkel, az ember szívéből sarjadó füvekkel”, „fanyar pannon növényekkel” akarja megnemesíteni „az örökkévalóság elképzeltetlen ürességét”.

Ez a herbárium a mű metaforája: „Talán majd a fi-am lesz az, aki egy napon napvilágra hozza pannon herbáriumomat, kiadja jegyzeteimet (melyek befejezetlenek és tökéletlenek, mint minden, ami emberi).” De lehet, gondolja az örült, hogy csak a tébolya és az álma marad utána... Mindegy: „Mindaz, ami túléli a halált, apró kis semmis diadal a semmi örökkévalósága fölött – az emberi nagyság és Jahve kegyelmének bizonyítéka. Non omnis moriar.”

Kis Ede (1889–1944)
Danilo Kiš apja, Pesten
1920 körül

Milica Dragičević, „a montenegrói szépség”, a szeretett anyja

1989. október 15-én Párizsban következett be a végzetes pillanat, amikor Danilo Kiš meghalt, és vele az apja is, Kis Ede, avagy Eduard Kiš. A bizonytalan egzisztenciájú, számkivetett magyar zsidó életpályájának köszönhetjük az egyik legkülönösebb és legszebb közép-európai irodalmi opust.

Kis Ede 1889-ben született a Zala megyei Kerkebarabáson, asszimilálódott zsidó családban, amely 1902-ben magyarosította a nevét Kohnról Kisre. Alsólendván és Zalaegerszegen járt iskolába, majd a Magyar Királyi Vasutak köztisztviselője lett. Nem tudni, miért, 1920-ban a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság alkalmazásába kéri át magát, és nyugdíjazásáig a Jugoszláv Államvasutak kötelékében dolgozik ellenőri, főfelügyelői tisztségben. 1925-ben felveszi a jugoszláv állampolgárságot. Ugyan miért váltott hazát?

Kis Ede alkoholista volt és valószínűleg mániás-depressziós, neurotikus ember; hontalan, elveszett, gyökértelen és nagyravágyó férfi:

Életrajz

Csodálatos alkoholista volt Eduard Kohn.

Fényes szemüveget hordott, és mintha szivárványon keresztül nézte volna a világot.

1.

Kisiskolásként a többiek után kellett vizelnie, mert körül volt metélve.

Valamikor a pék lányát szerette, s akkoriban egy kicsit boldog is volt.

Amikor a lány megtudta, hogy körül van metélve, úgy érezte, nem tudná vele megosztani ágyát.

Attól fogva hegedűszóra mulatta el pénzét, és cigányokkal ölelkezett.

2.

A szél széjjelhordta hamuját a krematórium karcsú kéményén keresztül, föl, föl... egészen a szivárványokig.

– írja a fia, Danilo egy ifjúkori zsenyéjében 1955-ben (Bozsik Péter fordítása), s ezzel rátalál arra az akkordra, mely majd egész életét végigkíséri. Tizenöt év lelki, szellemi és írói munkája szükségeltetik ahhoz, hogy feldolgozza csodálatos apja boldogtalan életét és borzalmas halálát.

Eduard Kišt nem sokkal azután, hogy felvette a jugoszláv állampolgárságot, „hosszú és kínos bünvádi és fegyelmi eljárás után” felfüggesztik köztisztviselői állásából, 1928-ban pedig nyugdíjazják. A dokumentumokból nem derül ki, mi történt; gyanús dolgok... „Ebből a hajszából testben, lélekben összetörve, anyagilag tönkremenve kerültem ki, és hosszú éveken át tartó lelki depressziomat különféle állami intézetekben gyógyítva végre sikerült meggyógyulnom...”, írta egy levelében tiszta magyarsággal.

Danilo majd fél életen át kutatja az apja sorsát. A „Családi cirkusz”-nak keresztelt, rendhagyó trilógiát alkotó három prózai művének – *Korai bánat*; *Kert, hamu*; *Fövenyóra* – egyeduralkodó, alakváltoztató főhőse az Eduard Samnak nevezett Kis Ede és egy érzékeny kisfiú, Andi Sam.

Ez a beteg, de fess ember későn házasodik meg. Negyvenkét évesen, Szabadkán találkozik Milica Dragičevićtel, egy montenegrói szépséggel, aki látogatóba érkezett a Vajdaságba a nővéréhez. Hamarosan feleségül veszi. A fia *Kert, hamu* című regényében így képzelel el a páratlan találkozást:

„Ezen az estén, egy nagyobb társaságban, a szomszédos asztalnál, Eduard Sam megpillantott egy nőt, egy rendkívül szép nőt, s tökéletes éleslátással, mintegy meg akarván őrizni testének és szellemének váratlanul visszaszerzett integritását (amit ő teljes joggal az illető hölgy jelenlétével hozott összefüggésbe), kijelentette:

Uraim -----

Az asztalnál egyszerre csönd támadt, valami sűrű, tömény csönd, s tartósan megjelölte két lény, két csillagzat végzetes találkozását.

Csak a cigarettatárcák kattanása hallatszott az urak kezében.” (Ács Károly fordítása)

Az öncenzúrázott részbe talán beszúrhatnánk a *Korai bánat* egy mondatát: „születésemet, anyám szavai szerint, az ő könnyelmű kalandjának köszönhe-

tem”. 1932-ben mindenesetre megszületik Danica Kiš, 35-ben pedig Danilo. A család még két évig Szabadkán él szegényes körülmények között, szerbül beszélnek – vagyis szerbhorvátul, az apa nyilván kicsit horvát, kicsit vajdasági, az anya montenegrói dialektusban –, majd Újvidékre költöznek. Az apa, „a szerelmi csödlöveg, az érzelmek részvényese” (két minősítés az ezer közül, amelyekkel Danilo Kiš az apját műveiben felruházta, furcsa, színváltó, csupa-ellentmondás-hóstit formálva belőle) újabb nagy üzleten tőri a fejét: készíti *Közúti, vasúti, hajózási és légi menetrendjének* új, hatalmasra duzzasztott, kolosszálisnak szánt kiadását, míg elmegyógyintézetbe nem kerül.

Mire meggyógyulna, kiűt a történelmi örület, Magyarországon meghozzák a zsidótörvényeket, a Vajdaságot visszacsatolják, és a magyar honvédek Újvidéken, 1942 telén, a „hideg napok” során rengeteg szerbet és zsidót lemészárolnak. Hajszálon múltott, hogy a Kiš család életben maradt.

„A befagyott Duna látképe. A városi strand deszkakabinjai előtt, akár valami üvegmasszába, hatalmas léket vágta; a lyukon átvették a trambulín deszkáját. Köröskörül katonák; deres bajusszal, párázó lehelettel... Az áldozatok a Duna sötétzöld vizébe hullanak. Egy polgári ruhás személy csáklával lökdösi őket a jég alá... Apám a késő délutáni órákban vetődött haza, megtörve, hirtelen megöregedve, azzal a borzadályal a szemében, amelyet Kovinban [az elmegyógyintézetben] láttunk három évvel korábban. A Dunán eltöltött nap meg a kabinok előtt a várakozás a pokol előcsarnokában, hogy sorra kerüljön (márpedig lehetetlen, hogy ne hallotta volna a lövéseket, a halálsikolyokat, a víz csobbanását), alapjaiban megrendítette amúgy is megromlott egészségét” – írja le részben a képzeletéből, részben az emlékeiből merítve, az idézetnél sokkal részletesebben a nevezetes „hideg napok” Danilo Kiš az *Élet, irodalom* című, töredékben maradt párbeszédregényben (Borbély János fordítása).

Kis Ede furcsa menekülési útvonalat választ: a szülőfalujába, Kerkabarabásra viszi kis családját. Az ő kálváriája a vége felé közeledik – a Kohn familia kiközösíti, betegsége még jobban elhatalmasodik rajta, és csakhamar a zalaegerszegi gettóban, majd egy marhavagonban találja magát. A fia kálváriája pedig elkezdődik. Danilo az anyjával nagy nyomorban él, magyar iskolába jár, ahol „a zsidó gyereket a leggyöngébbek is verték”.

Első fogalmazásait – és első verseit – magyarul írja:

„A nap sugarai felhagytak. Hideg őszi szél seprí az utakat. Iskolacekker kezembe, és kipirult arccal, de boldogan és törekvően megyek az iskolába. Örülök a tanulásnak, újabb pajtásoknak, az iskolai játékoknak. De kissé mégis elszomorodok, ha a télre gondolok, mert cipőm nekem és soknak nincsen, de nem baj, majd megsegít az Isten.” A következő házi feladat címe „A tél örömei”: „*Sűrű pelyhekben hull a hó. Ott ülök búsan az asztal mellett, és nézem a gyerekek vidám, kipirult arcát. És ugrok, hogy elmegyek én is, élvezem a tél örömeit. Hopp, a cipőm a cipésznél. Búsan ballagtam az ablakhoz és tovább néztem. De megnyugodtam, délután kész lesz, és majd én is élvezem a tél örömeit. És arra gondolok, Istenem, hány van olyan, aki fázik és éhez, és nem azért búsul, mert nem szánkózhatsz, és nem élvezheti a tél örömeit. Hanem azért, mert fázik, cipője, ruhája nincsen”*

(Az 1946/47-es irkából)

A kerkabarabási meg a zalabaksai nyomorgó évekről és a megaláztatásokról sok emléket őriz a „Családi cirkususz”. Szegény Milica Dragičević, akinek az alkoholista férj is rettenetes megpróbáltatást jelenthetett, az idegen közegben mérhetetlen szegénységbe és elárvultságba süpped; „úgy éreztük, hogy vállalnunk kell [apám] átkának és sorsának ránk eső részét”, áll a *Kert, hamuban*.

A csonka család 1947-ben a Vöröskereszt segítségével visszakerül Cetinjére, az anya szülőföldjére. A kis Danilo már megint hurcolkodik, már megint hazát és nyelvet vált – és ez mindig így lesz, hisz később Belgrád és Párizs között ingázik majd, örökké hontalanul. A montenegrói városkában, a fekete hegyek között a madzsar, a jöttment bélyegét sütik rá. Édesanyja hosszú szenvedés után meghal, s ő elveszti hitét, nem hisz a kommunizmusban sem, és irodalomra adja a fejét.

Belgrádba kerül egyetemre, és bohém fiatalember léteére nem is sejt, hogy írói pályája milyen meredek lesz. A legnehezebb ars poetica mellett dönt: az egész lényével, az életével akar írni. „Nemcsak szavakkal ír az ember, hanem az egész lényével, az ethoszával és a mítoszával, az emlékezetével, a tradíciójával, a kultúrájával, a nyelvi asszociációk lendületével, mindazzal tehát, ami a

nyelvi automatizmuson keresztül kézmozdulattá változik át (és viszont)” – írja 1986-ban. Egy évvel később – amikor már tudja, hogy tüdőrákja van – arról beszél egy interjúban, hogy az író legnagyobb vétke, ha „olyasmiről ír, ami nem érinti legmélyebb lényét. Kissé romantikus eszme, de az igazi szöveg csakis az, amit az író azért vet papírra, mert muszáj neki. Ez a szövegen is érződik. Kifejeződik-e a mondatokban lényed leglényege, vagy csak egy tapasztalt, ügyes, sokat olvasott ember szövege jön ki a tollad alól? Ebben áll a jó meg a rossz író közti különbség.” Akinek ilyen poétikája van, nem ír sokat – folytatja –, hiszen csak kivételes pillanatokban ragad tollat, amikor képes átlépni a másik életbe, s hinni tud a teremtésben.

Kiš első alkotói fázisát teljes mértékben leköti az Auschwitzban eltűnt apa sorsának kutatása és megköltése, valamint tiszta, gyermekkori önmaga, aki a művekben Andi Sam néven jelenik meg. Mít sem törődve a szocialista realizmus elvárásaival, a legnagyobb huszadik századi prózáírók munkásságának tanulmányozása és bírálata nyomán, saját kudarcaiból okulva a legtöbbit, egészen sajátos prózaformációkat alkot, poétikáját pedig „po-etikává” alakítja, azaz olyan felelősségteljes, a század etikai katasztrófájával számoló írói magatartást épít ki, amely világirodalmi mércével mérve is párját ritkítja.

Miután végez a „Családi cirkusszal”, és a *Fövenyórán*ban – mely a múlt század egyik legkülönösebb regénye – csodával határos módon feltámasztja szerencsétlen édesapját, miután tehát hosszú évek szellemi munkájával megemésztje a holokausztot, újabb nagy írói próbatételt vállal: most a Gulag következik. A holokauszt tapasztalata és megírása egyenesen megköveteli tőle a szembesülést a másik légervilággal. A *Borisz Davidovics síremléke* című novellaciklus a huszadik század nagy illúzióját szedi szét, a kommunista forradalmárok rettenetes életútjait sűríti példázatos elbeszélésekbe. A „tömrítés poétikája” nemcsak az „örült” mániája volt, de

az író technikai felvérteztségének és tárgyi tudásának köszönhetően mesternovellákat is eredményezett.

A kommunizmus dicsfényét megtépázó novellák persze abban az időben, a hetvenes években nagyon sok mindenkinek szemet szúrtak. Ez a könyv a történelmi hazugságok, becsapások és csapdák egész enciklopédiájával szolgál, és a büszke jugoszláv aparatszikok csúnya, gyanús provokációként élték meg az irodalmi művet. Felháborodtak – ismerjük a felháborodásnak azt a pufogó, kvázi-moralizáló, baljóslatú változatát, amelynek rágalomhadjárat és bírósági per lett a vége. Börtön is lehetett volna, ha a rendszer eresztékei akkor már nem recsegték volna. Danilo Kišnek azonban ez a megalázó hercehurca is elég volt, vette ütött-kopott történelmi kofferét, és meg sem állt Párizsig. „A sztálinizmus nem halott”, nyilatkozta még 1988-ban is. „Mert a sztálinizmus nem is annyira történelmi jelenség, mint inkább szellemi állapot. Nemcsak Kelet-Európa kommunista pártjaiban, hanem Nyugaton is, Olaszországban, Franciaországban... A mentális szokások nehezen változnak. A doktrinér fanatizmus még mindig itt köröz felettünk.”

Az a fajta ember volt, aki kikövetelte a sorstól a magáét, mint egy színész, aki nem hagyná ki a repertoárjából sem Hamletet, sem Othellót. „Az ember voltaképpen eljártssa az életét, a sorsát”, írta már első regényében is. Az irodalompolitikai csetepatét és az újabb honváltást – a hontalanság újabb stációját – szerelmi dráma tetéz-

te, egy válás és egy új szerelem, a frankofil szerb feleség után a szlavista francia szerető.

„Tudom, hogy érzed magad most”, mondja a *Jurij Golec* című, nagyszerű elbeszélésben, amely majd csak a halála után jelent meg. „Én is fölébe hajoltam ennek a szakadéknak nemrég. Ember ilyenkor tanácsot nem adhat, az Istent meg az ilyen dolgokban, már megbocsáss, nemigen kérdezik. Olyan könyvek után kutattam akkoriban, amelyek erőt adnának a túléléshez. És arra a tragikus eredményre jutottam, hogy a temérdek könyv, amelyekkel évtizedekig tömtem a fejem, ebben a sorsdöntő órában nem segít. A szent könyveket meg az ősi bölcseségeket nem számítom közéjük, mert nem voltam rájuk kész, hiányzott belőlem a kiindulópont: a hit Istenben... Egyvalamire jutottam az olvasmányaimból: hogy az égető kérdésekre a könyvekben nincs válasz.”

Egy végigolvasott élet után születik meg ez a felismerés, ugyanakkor megszületik egy megálmodott könyv, *A holtak enciklopédiája*, amely Danilo Kiš utolsó elbeszéléskötete. Ez az álombéli könyve sűrített, mérhetetlenül tömörített formában a világon valaha élt minden kisember életének történetét tartalmazza, de nemcsak ömlesztett adatok formájában, hanem pontosan súlyozva, felmérve és mesterien ábrázolva egy-egy élet lényegi tartalmát, a mélyáramát és a vonalvezetését, a kritikus pontjait. Az *azonos* című novella példát is mutat az eszményi biográfiára, és – csodálatos módon mindössze húsz oldalon – elmeséli egy senki, egy bizonyos Đ. M. életét a huszadik században, egy másik senki, egy anonimus összefoglalásában.

Ez a bizonyos Đ. M. az elbeszélésben rákban hal meg. Miközben Danilo az elbeszélést írta, már benne is burjánzott a daganat. Később, amikor megtudja a diagnózist, nem tud eltekinteni az élet–irodalom újabb párhuzamától, hiszen egész életében ez a kérdés foglalkoztatta. „Azt mondtam magamban: ez a büntetésed”, áll egy 1986-ban adott interjújában. „Azért, mert megjátszottad az alkotót, azért, mert rivalizáltál az Istennel. Habár nem vagyok misztikus, azt hiszem, ilyen dolgokat nem írhat meg az ember büntetlenül... Valami előérzettől űzve már előre leírod az életedet. Az íróval, aki csak a kezével ír, s itt az olyan íróra gondolok, aki a kisujjából rázza ki a dolgokat, nem pedig a szívéből, az olyan íróval soha nem történik semmi.”

Vörös Lenin-bélyegek című, az utolsó könyvét lezáró novellájában Kiš azt is „megérzi előre” és leírja, hogyan vetekednek a hátramaradottak egy írói életmű értelmezési előjogaért, mint próbálják holtában is kisajátítani az írot és művét.

Danilo Kiš opusának értéke és értelmezése körül ma Szerbiában csúnya viták dúlnak. Danilo Kiš olyan nem-

zeti íróvá avanzsált, akit ezek is, azok is, posztmodernekné is, pravoszlávok is a magukénak akarnak; a nemzetőrök lefitymálják, az európeerek a zászlójukra tűzik, s vannak sértődött írókollégák, akik köpni-nyelni nem tudnak tőle. Életében kihívó egyéniség volt, s holtában is az. Műve a huszadik század relikviáriuma avagy herbáriuma: „materializálódott, tömény eszme: materializálódott élet”. A metaforákból sohasem fogyott ki. „Az ütött-kopott történelmi koffer, melynek rozsdás zárai minduntalan felpattannak, hangos csattanással, mintha valami ódon előltöltős pisztoly durranna, árván és egymagában merült fel az özönvízből, akár egy koporsó” – áll az egyik régi kisprózában, mely a Magyarországról megmentett hagyatékról szól. Itt az ideje, hogy ezt az örökséget – a metaforákat, egy élet kristályait – visszahozzuk.

Egyszer egy kései interjúban azt mondta, hogy legszívesebben talán a műveit is magával vinné Kháron ladikján a túlvilágra. Csalódott a modern irodalomban. Ha lett volna új alkotói fázisa, az minden bizonnyal – posztumusz írásai tanúsága szerint – az alázat és bizonyos új egyszerűség jegyében fogant volna.

„*Gyengédebben, gyengédebben, gyengédebben*”, ez volt az egyik utolsó leírt sora. ■

A vitakozó Danilo Kiš, aki a Borisz Davidovics síremlékével a jugoszláv irodalom egyik legnagyobb irodalmi botrányát kavarta

